

Олена Хомік

Структурно-семантичні та функціональні особливості заключної формули в українських оберегових замовляннях

У статті розглядаються заключні формули оберегових замовлянь з погляду їх походження, структурно-семантичної організації та функцій. Ураховуючи особливості смислових зв'язків закріпки та основної частини замовляння, виділяємо два їх різновиди. Перший складають закріпки, які логічно продовжують текст основної частини, другий різновид становлять закріпки відносно автономні в композиційній організації замовляння. Смисловими домінантами закріпки є вербальні елементи, які у своїх значеннях фіксують найбільш важливі константи українського міфопоетичного континууму.

Ключові слова: оберегове замовляння, закріпка, заключна формула, змістова закріпка, формальна закріпка, оберегові константи.

У науковій літературі структура і композиція замовлянь, у тому числі й оберегових, визначається дослідниками на основі різних критеріїв. Традиційний підхід до визначення структури замовлянь, на який ми спираємося у своїй статті, полягає у виділенні трьох основних складників – вступної формули (зачину), традиційної формули-кліше чи християнської (молитовної) формули як центрального компонента замовляння (основної частини) і ключової формули-закріпки [див.: 4; 5; 6; 7; 9; 10; 11 та ін.].

Аналіз особливостей структури оберегових замовлянь дозволяє дійти висновку, що вона містить чисельні щодо семантики та структури формули, представлені в різноманітних своїх виявах. Значна кількість таких формул становить останню, заключну частину оберегового тексту, що зумовлюється жанровим різновидом і тематикою самого замовляння. Отже, мета статті полягає в тому, щоб дослідити заключні формули оберегових замовлянь з погляду їх походження, структурно-семантичної організації та функцій.

Слід зазначити, що серед аналізованого фактичного матеріалу зустрічаються тексти як повної композиційної структури, так і неповної. У повних текстах наявні всі три складники структури замовляння: зачин, основна частина і закріпка:

«Святий Юрій и Ягорий! Выйдить на Юросолымску гору, крикните своимъ гласом, склычте свои хорты, позатыкайте йимъ роты. О вики аминь» [2:40];

«Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Амінь. Йду я, раб Божий, у темну путь і дорогу мою, назустріч мені Сам Господь Ісус Христос гряде з прекрасного раю, спирається золотою палицею, в золотому Своєму хресті, на правому боці в мене

Мати Божа, Пресвята Богородиця, з янголами, архангелами, серафимами і з усіма небесними силами; з лівого боку мого архангел Гавриїл, наді мною Михаїл архангел; позад мене, раба Божого Ілля Пророк на огненній колісниці; він стріляє, очищає й дорогу мою закриває Святим Духом і животворящим хрестом Господнім. Замок Богоматір, Петра й Павла ключ. Амінь» [1:130].

У неповних текстах може бути відсутня перша композиційна частина (зачин), третя (закріпка) або і перша, і третя. Наприклад:

«Сионська гора, сионські ворота, ангельський ключ, апостольська рука, замкни двері и ворота. Во вики, аминь» [2:8];

«Господу Богу помолюся, і Матері Божій, і святому Харлампію Власію, і пречистій Богородиці. Пречистая Богородиця, як оцей хліб родиця, який той хліб вкусний, такий щоб у мене був скот тушний» [8:269];

«Одь яритника й едь яретныцы, й одь голдуна, й одь голдуныцы мясяцемъ защитось, каменемъ загородюсь, одь всякого врага супостата и разбойныкывъ защитюся» [1:441].

Це пов'язане, на нашу думку, з кількома моментами. По-перше, така спрощена структурно-композиційна схема властива замовлянням, що виникли значно пізніше і передусім стосувалися суспільно-побутової сфери використання. По-друге, зі значними труднощами, які поставали перед ученими та фольклористами при збиранні матеріалів цього жанру, бо «інформанти нерідко, особливо в минулому столітті, відмовлялися від спілкування або повідомляли скорочені чи навмисно спотворені тексти» [3:49]. Наприклад, оберегові тексти

«Силь тоби та печына из твоимы очима» [1]

або

«То дим, а то овечка, не скажуть мені ні словечка» [2:308]

є типовими формулами закріпок, а основна частина замовляння і зачин відсутні. Порівняйте із обереговими замовляннями, в яких є основна частина і закріпка:

«Иду я з дарныком и з паскою, — до мене паны з доброю ласкою; я зорою пидпережуся, та нико не боюся. То дым, а то овечка, — не скажуть мыни ны словечка» [2: 12]; «Не сам я йду, чорним волом йду, сухою гадиною поганяю, правою ногою на поріг ступаю, своїм ворогам язык одвертаю: щоб вони губами не плямкали і зубами не клацали надо мною, рабою Божою Марією. Силь тобі та печина із твоими очима» [8:32].

Як правило, закріпка (заклучна частина, заклучка) виконує функцію замикання тексту замовляння, а також, на думку В. Харитоновой, «переводить заклинатаеля в його попередній, ритуалізований, стан, і виводить пацієнта із замовляльно-заклинальної ситуації в якісно зміненому вигляді» [11:51]. Із цим визначенням погоджується й О. Юдін, зауважуючи, що «це метатекст ненаративного характеру, що в магійний спосіб закріплює дію всього попереднього тексту та нейтралізує в ньому ймовірно допущені помилки» [12:94].

На відміну від зачинів, які часто мають розлогу будову, закріпки оформлюються за допомогою одного слова або стійкого словосполучення, проте вони теж мають свої особливості.

Закріпки можна поділити на дві нерівні групи: формальну і змістову. До формальних закріпок належать стислі формули, лексеми, що традиційно вважаються закінченням замовляння. Такі закріпки в замовляннях можуть стояти після змістової закріпки (після кінцівки) або можуть уживатися самостійно. Слід зазначити, що формальні закріпки композиційно не пов'язані з основним текстом замовляння і його тематичною спрямованістю.

За своїм походженням формальні закріпки є християнізовані та язичницькі. Так, найпоширенішою християнізованою закріпкою є формула «амінь», що тлумачиться як «заключне слово, формула в молитвах, богослужбових текстах і діях, яке вимовляється для підтвердження і засвідчення істини» [10:105]. Ця формула в українських оберегових замовляннях, як правило, варіюється:

1) тричі повторюється:

«Амінь, амінь, амінь!» [2:97];

2) ускладнюється вказівкою на час, протягом якого діє магічна сила замовляння:

«О вики аминь» [1:40], «во вики, аминь» [2:8], «во вики виков. Аминь» [8:58].

Формальні закріпки язичницького походження в оберегових замовляннях зустрічаються доволі рідко. Найпоширенішою з них є формула «тьфу, тьфу, тьфу», що вживається разом із відповідною дією – плюванням, яке здавна виконувало оберегову функцію і відлякувало все небезпечне.

Змістові закріпки мають більш розлогу структуру. Серед них можна виділити:

1) композиційно автономні кінцівки (хоча вони все одно пов'язані із тематикою оберегового замовляння):

«То дим, а то овечка, – не скажуть мені ні словечка» [2:38];

2) закріпки, що формально належать до основної частини замовляння та завершують її:

«...а хто ж тиї ключі достане, то той мені, рабі Божій (такій-то чи такому-то), в цім суді супротивником стане» [2:327].

Семантика таких формул дозволяє зарахувати їх до складу закріпок.

Слід зауважити, що доволі часто в українських замовляннях, у тому числі оберегових, після змістової закріпки вживається формально-кінцева лексема «амінь». Таке композиційне завершення замовляння

називається *заамінюванням* і дозволяє не тільки «завершити будь-що, вимовляючи слово *амінь*, але й захиститися від нечистої сили» [4:48]:

«Ключъ въ небе, замокъ въ мори. Аминь» [2:9].

Змістові закріпки за будовою можна поділити на кілька основних груп. Першу, найдавнішу групу закріпок складають традиційні формули, пов'язані з функцією замикання і культивуванням образів *ключа* та *замка*.

Як зазначає О. Ветухов, «образи ключа і замка входили звичайно до змісту «закріпок» замовлянь, будучи характерним видом їх закінчення» [1:113]. У народній традиції *замок* і *ключ* символізують процеси відмикання і замикання. Для зачинів українських берегових замовлянь властива тільки функція замикання як символу закріплення бажаного результату. Наприклад:

«Я цей суд опровергаю, заключаю і замикаю в сімдесят ключів залізних і в окиян-море, під білоріз-камінь ключі закидаю, а хто ж тиі ключі достане, то той мені, рабі Божій (такій-то чи такому-то) в цім суді супротивником стане» [239:327].

Порівняйте із текстом берегового замовляння від злодіїв, в якому навіть звертаються до персонафікованих істот – Смеркача і Замикача:

«Смеркачу и Замыкачу! Замыкайишь ты церкви й города, и замкны одъ рожденного, молитвянного раба Божого N всякое горе й вороги – На Осияньский гори строги дорогойи, замкы золотийи, замыкайишь ты всимъ ворам и ворагамъ и наведы на йихъ, Господы, страши одъ мого чада, одъ мого стада, одъ мого двора й одъ мого пера й едь всего мого помышленья, попеченья» [1:12].

Часто заключна частина замовляння будується на паралельному зіставленні і формулі неможливого, чим без відповідного контексту нагадує названі формули основної частини замовляння:

«Ключъ в неби, замокъ въ мори» [1:9]; «...хто сі ключі достане, тоді на на-рожденного, молитвеного, хрещеного (...) суд устане» [2:34].

тобто як не можливо ключі дістати (як правило, з моря, з-під каменя тощо), так не можна і порушити дію замовляння.

До другої групи належать закріпки-побажання. Такі формули вживаються з дієсловами в наказовому способі. Серед них можна виділити:

а) формули-звертання до Бога з проханням про допомогу:

«Господи помози!» [2:16].

Слід зазначити, що часто такі вирази є стрижневими для замовляння, тобто починають, продовжують і закінчують його:

«Господи Боже, помози! І Мати Божая, й Божії хранителі На поміч мені станьте! Господи Боже, помози! Христа на голову покладати, На груди й на плечі класти, Щоб не вадило сонцю, воді, землі, Мечу, дверям, стінам, столам І всім православним. Господи помози!» [2: 16].

б) формули-звертання, ускладнені проханням про благополуччя із вказівкою на час, коли це повинно статися:

«Дай нам на цей раз хліб, тепло, здоров'я і силу» [2:54]; «Дай, Господи, час добрий на всякий час, на всяке врем'я» [2:33].

Закріпки такого типу тематично продовжують основну частину замовляння, закріплюючи її.

До третьої групи закріпок відносимо формули відгону:

«Щезни, пропади, Звідки взялось, туди йди... Тьху, тьху, тьху!» [2:189].

Такі тексти поєднують змістові та формальні елементи закріпок, що зміцнює магічну силу замовляння.

Четверту групу складають закріпки, побудовані за аналогією до властивостей образів, які в них уживаються. Вони є відносно сучасними і вживаються в оберегових замовляннях на суспільно-побутову тематику:

«Я перед тобою, як вовк, а ти перед мною, як шовк» [2:21], «То дим, а то овечка, не скажуть мені ні словечка» [2:38].

На сьогодні ці закріпки становлять собою сталі вирази, що можуть використовуватися і як автономні магічні конструкції.

До п'ятої групи зараховуємо контаміновані закріпки, що складаються з формальних елементів язичницького і християнського походження та змістової закріпки-відгону, наприклад:

«Аміль, аміль, аміль! Тьфу, тьфу, тьфу! Щезни, пропади од лица Божого і од грішного» [2:297].

У шосту групу включаємо закріпки апокрифічних текстів. Ці формули підсумовують доволі розлогу структуру апокрифу і маніфестують непорушну віру в Бога та в силу молитовного слова.

Слід зауважити, що апокрифічні змістові закріпки мають приблизно однакову структуру – побудовані на зіставленні:

«той хто буде цю молитву читати ... той не буде...».

Друга частина зіставлення (так не буде...) може варіюватися, хоча у ній перераховується все небезпечно, що може зашкодити людині, а самі апокрифічні тексти виконують загальнооберегову функцію:

«...хто буде цю молитву читати,
Того Господь не допустить
На вогні горіти, на воді потопати,
Ніяким звіром не розтерзаним бути,
Ніяким чоловіком непобіждьонним бути» [2:69];
«Хто цю молитву знає –
Хай три рази читає,
Вона спасе в домі і надворі,

В дорозі й на полі,
Від звіра-звіриці, від колдуна-колдуніці,
Від чоловіка злого, від змія лихого» [2:73];
«...хто буде ці молитви читати –
Той не буде наглою смертю помирати!
У п'ятницю не снідати,
А в суботоньку наперед сказати,
Тоді від Господа Бога спасеніє мати!» [2:73].

В окрему групу виділяємо розгорнені закріпки-славослів'я, тобто християнізовані формули, які прославляють Бога. Такі тексти є частиною своєрідної «рамки» замовляння – входять і до складу зачину:

«В руки твої, Господи, Господи Сусе Христе, Сине Божий мій, Передаю я тобі дух свій. Ти ж мене помилуй! А живот вічний і радісний Даруй мені Амінь!» [2:318–319].

Таким чином, аналізований матеріал дозволяє виділити закріпки, різні з точки зору їх походження та структурно-семантичної організації. Беручи до уваги особливості смислових зв'язків закріпки та основної частини замовляння, виділяємо два їх різновиди. Перший складають закріпки, які логічно продовжують текст основної частини, другий різновид становлять закріпки відносно автономні в композиційній організації замовляння. Смисловими домінантами закріпки є вербальні елементи, які у своїх значеннях фіксують найбільш важливі константи українського міфопоетичного континууму.

Література

1. Ветухов А. Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова : (Из истории мысли) / А. Ветухов. — Варшава : Тип. учеб. округа, 1907. Вып. I—II. — 522 с.
2. Ви, зорі-зориці : Українська народна магична поезія [замовляння]. — К. : Молодь, 1991. — 334 с.
3. Лукінова Т. Б. Мовна архаїка слов'янських замовлянь / Т. Б. Лукінова // Мовознавство. — 1998. — № 2—3. — С. 47—61.
4. Олупе Э. Структура латышских заговоров. Принципы и виды построения / Э. Олупе // Этнолингвистика текста. Семиотика малых форм фольклора. — М. : Наука, 1988. — С. 60—61.
5. Остроушко О. А. Семантико-синтаксична структура текстів українських замовлянь : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». — Дніпропетровськ, 2002. — 22 с.
6. Познанский Н. Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул / Н. Познанский. — Пг., 1917. — 23б.

7. Топорова Т. В. Язык и стиль древнегреческих заговоров / Т. В. Топорова. — М. : Эдиториал УРСС, 1996. — 215 с.
8. Українські замовляння [упоряд. М. Н. Москаленко]. — К. : Дніпро, 1993. — 307 с.
9. Харитонова В. Заговорно-заклинательная традиция восточных славян. К проблеме бытования фольклорно-этнографического материала / В. Харитонова // Этнолингвистика текста. Семиотика малых форм фольклора. — М. : Наука, 1988. — Вып. 1. — С. 34—36.
10. Харитонова В. И. Заговорно-заклинательная традиция : Текст и заклинитель / В. И. Харитонова // Филологические науки. 1990. — № 3. — С. 33—41.
11. Харитонова В. И. Заговорно-заклинательный текст : Композиционные основы, воздействие на пациента и заклинателя / В. И. Харитонова // Филологические науки. — 1991. — № 5. — С. 45—53.
12. Юдін О. Власне ім'я в акті замовляння-заклинання; місце у тексті та функції / О. Юдін // Студії з Інтегральної культурології. Спеціальний випуск. «НЗ» : Ритуал. — Львів, 1999. — № 2. — С. 92—96.

Хомик Е. Е.

**Структурно-семантические и функциональные особенности
заклучительной формулы в украинских обереговых заговорах**

В статье рассматриваются заклучительные формулы обереговых заговоров с точки зрения их происхождения, структурно-семантической организации и функций. Учитывая особенности смысловых связей закрепки и основной части заговора, выделяем две их разновидности. Первый составляют закрепки, которые логически продолжают текст основной части, вторую разновидность представляют закрепки относительно автономные в композиционной организации заговора. Смысловыми доминантами закрепки являются вербальные элементы, которые в своих значениях фиксируют наиболее важные константы украинского мифопоэтического континуума.

Ключевые слова: обереговый заговор, закрепка, заклучительная формула, содержательная закрепка, формальная закрепка, обереговые константы.

Khomik O. E.

**Structural-semantic and functional properties of the final formula
in the Ukrainian charm incantation**

In these article final formulas of charm incantations are considered from the point of view of their origin, structural and semantic organization and their functions. Taking stock of peculiarity of semantic connection of concluding formula and the main part of incantation, we can detach 2 there varieties. The first variety includes the final formulas which logically continue the text of the main part; the second variety is presented by final formulas relatively autonomous in compositional organization of incantations. The semantic dominate of final formula are verbal elements, which fixe in their meaning the most important constants mythical-poetic Ukrainian continuum.

Key words: charm incantation, final formula, pithy final formula, formal final formula, charm constant.